

F.M.Mikayılova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetin Ağcabədi filialı

Ağcabədi ş., Ü.Hacıbəyli pr., 210

E-mail: akif-bat@mail.ru

TÜRKDİLLİ XALQLARDA QOŞMALARIN ORTAQ İŞLƏNMƏSİ

Məqalədə haqlı olaraq qeyd edilir ki, türk dillərində işlənən qoşmaların bir neçəsi zaman məzmunu ifadə etmək baxımından olduqca zəngindir.

Türkdilli respublikalar müstəqillik əldə etdikdən sonra bu respublikalar arasında mədəni əlaqələr genişlənməmiş, dilin zənginləşməsi prosesi daha da güclənmişdir.

Bu baxımdan alınma sözlərin, eləcə də köməkçi nitq hissələrin türk mənşəli söz və qoşmalarla əvəzlənməsi məsələləri məqalədə geniş tədqiq edilir.

Açar sözlər: qoşma, köməkçi nitq hissələri, anadolu türkcəsi, atribut, yazılı abidə

Başqa dillərdə olduğu kimi türk dillərində də köməkçi nitq hissələri tarixən müstəqil mənalı sözlər olmuş, dilin keçmişi, tarixi inkişaf mərhələlərində öz müstəqilliklərini itirərək köməkçi vəzifədə idarə etməyə başlamışdır. Köməkçi nitq hissələrinin əsas nitq hissələrindən birinci fərqi onların real semantikadan məhrum olmasıdır. Onlar lüğəti mənaya malik olmadığına görə cümlənin müstəqil üzvü kimi çıxış edə bilmir. Bununla yanaşı köməkçi nitq hissələrinin cümlədə rolu danılmazdır. Türk dilləri içərisində qoşmalar əks etdirdiyi mənaya görə xüsusi yet tutur. Qoşmalar hal şəkilçilərinin tam idarə edə bilmədiyini münasibətləri dəqiqləşdirmək zərurətindən yaranmışdır. Bəzi yönlük hal şəkilçiləri bir sıra qoşmaların yaratdığı məkani münasibətləri qrammatik cəhətdən idarə edə bilir.

Məsələn:

Sənin üçün kitab aldım .

Sənə kitab aldım.

Anadolu türkcəsində:

Senin için kitab aldım.

Sana kitab aldım.

Lakin hal şəkilçiləri heç də həmişə qoşmaların əks etdirdiyi qrammatik məna çalarlıqların tam əhatə edə bilmir [1].

Türk dillərində qoşmaların haqqında işlənməsindən əsas xüsusiyyət – bir qoşmanın bəzən bir neçə halla işlənmə bilməsini xüsusi qeyd etməliyik. Məsələn: – can, cən kimi, qədər qoşmaları əksər türk dillərində həm yiyəlik, həm yönlük, həm də qeyri müəyyən yiyəlik halda olan sözlərdə işlənmə bilər.

Türk dillərində işlənən qoşmaların bir neçəsi zaman məzmunu idarə etmək baxımından çox zəngindir. Əksər türk dillərində işlənən əvvəl və sonra qoşmaları öz həqiqi mənasında çıxış edərək sırf zaman anlayışı əks etdirir və zaman zərfi olur [2].

Məsələn:

Əvvəl başladılar ziyarətə getməkliyin savablığından, sonra keçdilər ziyarətə getməkliyin şərtlərinə (C. Məmmədquluzadə).

Anadolu türkcəsində: Daha əvvəl köyə adamlar gəlmiş.

Əvvəl qoşması türk dillərinə məxsus öncə, irəli qoşmalarının sinonimidir. Bu qoşma özündən əvvəlki sözün ismin çıxışlıq halında olmasını tələb edir və hadisənin, hərəkətin baş verdiyi zamandan əvvəlki göstərir.

Məsələn:

Bu hadisə müharibədən əvvəl baş vermişdi [3].

Anadolu türkcəsində:

Ben senden evvel davranıp, trenden iner inmez karakola koşdum.

Əvvəl qoşması atributivləşərək əvvəlki şəkildə ifadə olunur. Anadolu türkcəsində bu söz öncəki kimi işlənir.

Məsələn:

Ondan önceki? Yine bizde.

Azərbaycan dilində əvvəl qoşmasının sinonim kimi əqdəm qoşması da işlədilmiş, hazırda ümumiləşərək xüsusiyyətini itirmişdir.

Məsələn:

Bir neçə il bundan əqdəm İrandan Tiflisə bir dostum gəlmişdi .

Lakin danışıq dilində əvvəl qoşmasının sinonimi kimi qabaq sinonimi işlənməkdədir.

Məsələn:

Səndən əvvəl gələn var.

Səndən qabaq gələn var.

Türk dillərinə aid abidələrdə əvvəl sözünə rast gəlinməsə də hazırda Azərbaycan dilində öncə sözündən daha çox işlənmişdir. Müasir türk dillərində zaman məzmunu ifadə edən qoşmalardan biri də sonra qoşmasıdır.

Əvvəl, öncə, irəli qoşmaları işin, hadisənin baş verdiyi vaxtdan əvvəli göstərsə, sonra qoşması, əksinə olaraq hadisənin bitdiyi vaxtdan sonranı bildirir. Sonra qoşması da xalis zaman anlayışını əks etdirdiyi vaxt zərf kimi çıxış edir.

Məsələn:

Sonra onun üzünə çıxma bilmərəm.

Anadolu türkcəsində:

Sonra Mehmetin içi aydınlandı verdi.

Sonra sözü öz lüğəti mənasını qismən itirərək, özündən əvvəlki sözdən aslı olursa, köməkçi vəzifə ifadə edir və qoşma olur.

Məsələn:

O, Tahiri görəndən sonra gülümsədi. Anadolu türkcəsində:

Bütün bu iltifatlardan sonra Avropalılıq, Amerikalılıq insan olduğum için elime beş, on kuruş sepetliyorum.

Sonra qoşması müasir türk dillərində bu və ya digər fonetik dəyişikliyə uğrayaraq: Azərbaycan dilində sonra, Qaqauzça sora, Özbək dilində sunqra, Anadolu türkcəsində sonra kimi tələffüz olunur.

İstər müstəqil söz, istərsə də qoşma kimi sonra sözü heç vaxt zaman məzmununu itirmir.

Türk dili respublikalarının müstəqillik əldə etməsi ilə bağlı olaraq Türkiyə Cumhuriyyəti ilə qarşılıqlı əlaqələr genişlənmiş, dilin zənginləşməsi prosesi daha da güclənmişdir.

Bu baxımdan alınma sözlərin, eləcə də köməkçi nitq hissələrinin türk mənşəli söz və qoşmalarla əvəzlənməsi təqdirə layiqdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.Nesin. hekayələri. Bakı, 1978.
2. M.İbrahimov. Povest və hekayələri. Bakı,1972.
3. Ə.Haqqverdiyev. Xortdanın cəhənnəm məktubları. Bakı,1987.
4. B. Bayramov. Fəhlə qardaş. Bakı,1975.

УДК 37

Ф.М.Микаилова
Агджабединский филиал Азербайджанского
Государственного Педагогического Университета

СОВМЕСТНОЕ РАЗВИТИЕ СОЮЗНЫХ СЛОВ У ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ
РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: союз, вспомогательные части речи, анатолийский тюркский язык, атрибут, письменный памятник

В статье справедливо отмечается, что некоторые союзы, используемые в турецких языках, достаточно богаты с точки зрения выражения временного содержания.

После обретения независимости тюркоязычными республиками культурные связи между этими республиками расширились, усилился процесс языкового обогащения. С этой точки зрения в статье широко исследуется вопрос замены заимствованных слов и вспомогательных частей речи словами и словосочетаниями тюркского происхождения.

UDC 37

F.M.Mikailova
Agjabedi branch of Azerbaijan State Pedagogical University

CO-DEVELOPMENT OF CONJUNCTIONS IN TURKISH-SPEAKING PEOPLE
SUMMARY

Key words: conjunction, auxiliary parts of speech, Anatolian Turkish, attribute, written monument

The article rightly states that some of the conjunctions used in Turkish languages are quite rich in terms of expressing temporal content.

After the independence of the Turkic-speaking republics, the cultural relations between these republics expanded, and the process of language enrichment became stronger. From this point of view, the issue of replacing borrowed words and auxiliary parts of speech with words and phrases of Turkish origin is extensively studied in the article.

Daxil oldu: 25.11.2023-cü il